

Evolutionary Cognition and Religion: A Critical Review of Sloan Wilson's Adaptation Theory

Hamidreza Shakerin * 

Professor, Department of Logic of Understanding Religion, Islamic Culture and Thought Research Center. Qom, Iran.

Email:shakerinh@gmail.com



Citation Shakerin, H. (2026). Evolutionary Cognition and Religion: A Critical Review of Sloan Wilson's Adaptation Theory. [QABASAT](#). 31 (121): 5-27

 [10.22034/qabasat.2026.2084895.2492](https://doi.org/10.22034/qabasat.2026.2084895.2492)

Received: 8 February 2026 , Revised: 23 July 2026 , Accepted: 24 July 2026

Abstract

Exploring the why of religion and searching for its original origin are among the fundamental concerns of thinkers and researchers in the philosophy of religion and guide various approaches and positions on matters such as religious realism or non-realism, the functions of religion, religious historical or metahistorical perspective, religious pluralism or non-pluralism, and other issues in this regard. David Sloan Wilson seeks an adaptive and compromise explanation of religion based on the principle of natural selection and Darwinian evolution. The present article aims to examine his view in a descriptive-analytical manner and reveal its strengths and weaknesses. The main question is to what extent Wilson's view has been successful in explaining religion and is it capable of providing a valid and comprehensive explanation of religion? The main hypothesis is that Wilson has failed in this regard. Studies have shown that Wilson's adaptive view suffers from shortcomings and inadequacies, including: inability to determine the epistemic value of religious beliefs and failure to provide a comprehensive and final explanation of them; imposing restrictions on a multifaceted matter such as religion and considering it as limited and incomplete; ambiguity in evolutionary compatibility and the challenges of determining it in religion; avoidance of some standards and the necessary scientific neutrality; inconsistency with the rational aspects of religion and the focus and intentions of religious people; the risk of fallacies such as reductionism; and the lack of a clear demarcation between religion and some secular ideologies.

Keywords

David Sloan Wilson, philosophy of religion, explanation of religion, evolutionary cognitive science of religion, adaptation theory of religion

Extended Abstract

Introduction

The deep attraction and wide influence of religion in human life, its stability and permanence, and its unique and amazing effects; have inspired many thinkers to search for its explanation and functions, and it has gradually spread from philosophers and theologians to experimental scientists. Among the inspiring knowledge in this field is Darwin's theory of evolution, in the light of which the "Evolutionary Cognition of Religion" (ECSR) was formed. The output of this type of study is various theories in explaining the reason for religion and the secret of its persistence and diversity. Evolutionary explanations of religion include diverse and challenging approaches. Among these, adaptive theories consider religion as a factor of compromise and adaptation to environmental conditions and, consequently, a factor of survival. Among the adaptive theories, the view of David Sloan Wilson is of particular importance, and therefore the present article will take a close look at his view. Wilson did not attempt to provide a precise definition of religion and mainly described religion from a functionalist perspective. He considers religion to be a system of beliefs and behaviors whose essential role is to coordinate and unite a group of people to achieve a set of common goals through collective action. According to him, humans affirm statements with useful functions, including religious beliefs, without seeking to prove them, and where the benefits of religiosity outweigh its costs, natural selection will support it. As a result, humans are not immune to the evolutionary effects of religious beliefs, whether they are true or false. Now the question is to what extent Wilson's view in particular and to some extent evolutionary theories in general have been successful in explaining religion and are they capable of providing a valid and comprehensive explanation of religion?

Method

The research method will be in the capacity of library collection and in the capacity of analytical rational judgment.

Results

1. Scientific explanations in general are not capable of comprehensively and comprehensively explaining the complex and multifaceted matter of religion. They can only explain a number of biological, psychological and cultural correlates of religiosity and the processes related to them, but they are not capable of

explaining the supernatural factors and aspects of religion on the assumption of their existence, and of judging their existence or non-existence, and are not capable of making an epistemological assessment of religion and religious beliefs. 2. The principle of natural selection and the single-valued view of Darwinian evolution have imposed many limitations, and explaining a multifaceted matter such as religion through its narrow lens lacks the necessary validity.

Conclusion

Wilson's adaptationist view is preferable to a number of other evolutionary theories in that it does not consider religiosity to be irrational and does not issue fatwas to negate and oppose religion; however, it casts doubt on the value of the truth of religious knowledge and in some cases opposes it. This theory and its foundations are subject to criticism and objections in several ways, such as:

1. Evolutionary adaptation, that is, the central core of Wilson's view, is a challenging concept and sometimes it is very difficult to determine its instances in simple traits; let alone in a complex and multifaceted matter such as religion.
2. The production of adaptive and survival-promoting behaviors by religion is one thing, and adaptation in terms of religion itself is another matter.
3. Evolutionary explanations of religion are mainly based on a series of metaphysical foundations and presuppositions that carry a priori judgments about the basic religious beliefs and the origin of religion and are devoid of scientific impartiality, unless they do not have any judgments of negation or affirmation regarding supernatural factors and explain scientific explanations as natural correlates of the problem after observing the necessary standards.
4. Evolutionary explanations, including Wilson's statement, display a very limited and incomplete view of religion and are inconsistent with the phenomenological and rational aspects of religion, the focus and intentions of religious people, etc.
5. These views reduce religion to religious beliefs and experiences and in some cases confuse it with the truth of religion and religious truths that are beyond the reach of science and are plagued by various shortcomings and fallacies in this regard.
6. Wilson's theory is unable to explain and distinguish precisely between religion and religious groups with a number of political and social ideologies and secular formations such as Marxist groups and the like.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Author's Contribution

The author is solely responsible for the design, implementation, writing, and final approval of the manuscript.

Conflict of Interest

The author declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.



علم شناخت تکاملی و دین:

بررسی انتقادی نظریه سازشی اسلوان ویلسون

حمیدرضا شاکرین* ^{ID}

Email: shakerinh@gmail.com

استاد گروه منطق فهم دین پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران



استناد شاکرین، حمیدرضا (۱۴۰۵). علم شناخت تکاملی و دین: بررسی انتقادی نظریه سازشی اسلوان ویلسون. *قبسات*. ۳۱ (۱۲۱): ۵-۲۷.

[10.22034/qabasat.2026.2084895.2492](https://doi.org/10.22034/qabasat.2026.2084895.2492)

تاریخ ارسال: ۱۴۰۴/۱۱/۱۹، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۰۲

چکیده

کاوش در چرایی دین و جست‌وجوی منشأ اصلی آن از دغدغه‌های اساسی اندیشوران و پژوهشگران فلسفه دین و جهت دهنده به روی‌آوردها و موضع‌گیری‌های مختلف در اموری چون واقع‌گرایی یا ناواقع‌گرایی دینی، کارکردهای دین، تاریخی یا فراتاریخی‌نگری دینی، تکثرگرایی یا ناکثرگرایی دینی و مسائلی دیگر در این باب است. دیوید اسلوان ویلسون در پی تبیینی انطباقی و سازشی از دین بر اساس اصل انتخاب طبیعی و تکامل داروینی است. مقاله حاضر بر آن است دیدگاه او را به روش توصیفی-تحلیلی بررسی و مواضع قوت و ضعف آن را آشکار کند. پرسش اصلی این است که دیدگاه ویلسون تا چه اندازه در تبیین دین موفق بوده و آیا قادر به ارائه تبیینی معتبر و جامع از دین است یا نه؟ فرضیه اصلی، ناکامی ویلسون در این زمینه است. بررسی‌ها نشان می‌دهد نگاه انطباقی ویلسون از کاستی‌ها و نارسایی‌هایی رنجور است؛ از جمله: ناتوانی در تعیین ارزش معرفتی عقاید دینی و نارسایی در تبیین جامع و نهایی آن؛ تحمیل محدودیت‌هایی بر امر چندجانبه‌ای چون دین و تلقی محدود و ناقصی از آن؛ ابهام در سازگاری تکاملی و چالش‌های تعیین آن در دین؛ دوری از برخی استانداردها و بی‌طرفی لازم علمی؛ ناهمخوانی با وجوه عقلانی دین و ارتکاز و مقاصد دین‌داران؛ خطر مغالطاتی چون تقلیل‌گرایی؛ فقدان مرزگذاری روشن بین دین و برخی ایدئولوژی‌های سکولار.

واژگان کلیدی

دیوید اسلوان ویلسون، فلسفه دین، تبیین دین، علم شناختی تکاملی دین، نظریه سازشی دین.



۱. مقدمه

جاذبه عمیق و گستره نفوذ دین در زندگی بشر، پایداری و همیشهمانی و تأثیرات بی‌بدیل و شگفت‌انگیز آن، اندیشمندان بسیاری را به جست‌وجو در باب تبیین و کارکردهای آن برانگیخته است. این مسئله به تدریج از فیلسوفان و الهی‌دانان به دانشمندان علوم تجربی، اعم از انسانی و طبیعی، همچون مردم‌شناسان، روان‌شناسان، جامعه‌شناسان، زیست‌شناسان و متخصصان علوم‌شناختی سرایت کرد. رویکرد غالب در بسیاری از این گونه مطالعات نگاه طبیعت‌گرایانه و تلاش در جهت تبیین طبیعی دین بوده و از جمله دانش‌های الهام‌بخش در این زمینه نظریه تکامل داروین است.

گفتنی است اصل نظریه داروین به مثابه یک نظریه زیست‌شناختی پیوند مستقیمی با این مسئله ندارد؛ لیکن در نیمه نخست قرن بیستم زیست‌شناسانی چون رونالد فیشِر، سوال رایت (Sewall Wright (1889–1988)) و جی بی‌اس هالدین (J. B. S. Haldane (1892–1964)) توانستند بین اصل انتخاب طبیعی داروین و نظریه توارث مندلی همسازی ایجاد کرده و آن دو را در یک چارچوب ریاضیاتی مشترک تلفیق کنند. این دستاورد امروزه به داروینیسم جدید (Neo-Darwinism)، تلفیق نوین یا سنتز مدرن (Modern synthesis) نام‌بردار است. برخی قابلیت‌های تبیینی سنتز مدرن آن را به ابزاری در دست کسانی مبدل کرد که در پی تبیین‌های طبیعت‌گرایانه برای تبیین عالم و آدم بودند؛ از این‌رو حامیان آن به سرعت از محدوده‌های زیست‌شناختی فراتر رفته و به موضوعات بنیادینی از جمله منشأ حیات، ساختار طبیعت، چیستی انسان، آگاهی، اخلاق و ... پرداخته و از این نظریه علمی نتایج جهان‌شناختی فلسفی اخذ کرده و نئوداروینیسم طبیعت‌گرایانه را صورت‌پردازی کردند. بدین ترتیب بود که «علم شناختی تکاملی دین» (ECSR = Evolutionary Cognitive Science of Religion) در تبیین دین شکل گرفت. برونداد این سنخ مطالعات نظریه‌های مختلفی در

تبیین چرایی دین و راز ماندگاری و تنوعات آن است. جفری شلوس یادآور می‌شود که تبیین‌های تکاملی دین رویکردهای بسیار متنوع و پرچالشی را در بر می‌گیرند (Schloss, 2009, p.14). بنابر گزارش برخی اندیشمندان در مرحله نخست می‌توان این دیدگاه‌ها را به سه دسته زیر طبقه‌بندی کرد:

۱. نگره‌های انطباقی یا سازشی (Adaptive)؛

۲. نگره‌های فرعی، تبعی یا کجروی حاصل از فرایندهای تکامل شناختی (a by-product of evolved cognitive mechanisms)؛
۳. نگره‌های دین به مثابه رانش (See: Wilson & Green, 2012, pp.229-230) یا امر غیرسازشی تحول‌یافته به امر سازشی (Thurrow, 2011, pp.1-22).

نگره‌های انطباقی یا سازگارانه دین را بر اساس «سازگاری تکاملی» تبیین می‌کنند. توضیح اینکه در نظریه تکامل، روان‌شناسی تکاملی و علم شناختی تکاملی (ECG) مسئله سازگاری یا انطباق با محیط در شرایط تهدیدکننده حیات، ضامن اصلی بقا و به تعبیری بنیاد اصلی انتخاب طبیعی یا بقای اصلح قلمداد می‌شود. داروین در این زمینه می‌نویسد:

هنگامی که تحولات سودمندی در ارگانیسم جاننداری پدید آمد، افراد واجد آن، در تنازع بقا و دوام، بخت بیشتری خواهند داشت و بر طبق [قوانین] توارث، اخلاقی با همان خصایل از آنها زاده می‌شود. من همین اصول حراست [از تغییرات مفید] و بقای اصلح (Survival of the fittest) را «انتخاب طبیعی» نامیده‌ام (داروین، ۱۳۸۰، ص ۱۷۶).

بر این اساس نگره‌های انطباقی یا سازشی دین را به‌مثابه عامل سازش و انطباق با شرایط محیطی و در نتیجه عامل بقا قلمداد می‌کنند. برحسب این گمانه دین پدیده‌ای است که در شرایط ویژه‌ای پدید آمده تا بقا و تولید مثل را افزایش دهد. این گروه از نظریه‌ها خود به زیرگونه‌های مختلفی تقسیم‌پذیراند. دیوید ویلسون در تقسیمی سه‌گانه بر آن است که نگره‌های

سازشی دین را به مثابه عامل انطباق و سازگاری در سطح فرد (Individual-level adaptation) یا در سطح گروه (Group-level adaptation) یا به مثابه انگل فرهنگی (Cultural parasite) معرفی می کنند (See: Wilson & Green, 2012, pp.229-230).

۲. چیستی و چرایی دین در نگاه ویلسون

در میان نگره‌های انطباقی، دیدگاه دیوید اسلوان ویلسون (David Sloan Wilson (1949-)) زیست‌شناس فرگشتی آمریکایی و استاد برجسته علوم زیستی و انسان‌شناسی در دانشگاه بینگهامتون (Binghamton University)، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و از همین رو مقاله حاضر را با بررسی فشرده دیدگاه وی پی می‌گیریم. ویلسون به تعریف مشخص و دقیقی از دین اهتمام نداشته و عمدتاً در چهارچوب نگره تکاملی و نگاهی کارکردشناختی به توصیف دین پرداخته است. او در کتاب کلیسای داروین: تکامل، دین و سرشت جامعه (Darwin's Cathedral: Evolution, Religion, and the Nature of Society) و دیگر آثارش گروه‌های دینی را به مثابه ارگانیسم‌هایی برآمده از اصل انتخاب طبیعی مورد بحث قرار می‌دهد که طی نسل‌های بی‌شماری از تغییرات و گزینش‌ها واجد صفاتی شده‌اند که قابلیت تداوم و باززایی در محیط پیرامون خود را یافته‌اند (Wilson, 2003, p.5-6). او دین را نظامی از باورها و رفتارها می‌داند که غالباً مبتنی بر دعاوی اثبات‌ناپذیرند (Wilson, 2003, p.3) و نقش اساسی آن هماهنگ و متحدسازی گروهی از مردم برای دستیابی به مجموعه‌ای از اهداف مشترک از طریق کنش جمعی است (See: Wilson, 2003, p.105).

ویلسون فهم دین را تابعی از شناخت کارکرد آن می‌داند و بر آن است که دین در فرایند انتخاب در سطوح چندگانه توسعه یافته و نوعی «تطابق چندسطحی» (multi-level-adaptation) است که برای مشارکت‌پذیری

و همبستگی بین گروه‌هایی شکل گرفته است که سرنوشتی مشترک آنها را تحت عنوان دین‌داری با یکدیگر پیوند داده و گرد هم آورده است. فعالیت‌ها و باورهای دینی در سطح گروه به‌نحو سازگارانه سودمندند. گروه‌هایی که در فعالیت‌های دینی مشارکت دارند، از شانس بیشتری برای بقا و تولید مثل برخوردارند. این از آن روست که تعهدات و فعالیت‌های دینی، گروه را منسجم‌تر می‌کند. در این صورت زمینه بهتری برای همکاری بین افراد پدید آمده و میزان احتمال فداکاری افراد به نفع گروه بالا می‌رود (Wilson, 2003, p.118). بنابراین دین‌گونه‌ای سازش در سطح گروه و موجب افزایش میزان مشارکت و همیاری گروهی است. باورهای دینی ابزاری عالی برای گسترش اخلاق و نوع‌دوستی‌اند.

ویلسون در عین حال باورهای دینی را به‌تنهایی برای پیش‌گیری از سقوط اجتماعی کافی ندانسته، بر آن است همه واحدهای سازشی از جمله ارگانیسم‌های فردی در جهت عدم‌ابتلا به «تخریب از درون» (subversion from within) نیازمند سازوکارهایی ویژه همچون قانون، نظام مدیریت، حکومت کارا و ... هستند (Wilson, 2003, p.105).

در نگاه ویلسون چشم‌اندازهای دینی موجب افزایش همبستگی درون‌گروهی از طریق «واقع‌گرایی عملی» (Practical realism)‌اند. او واقع‌گرایی را به دو بخش «واقع‌گرایی عملی» و «واقع‌گرایی حقیقی» (factual realism) به شرح زیر تقسیم کرده است:

(۱) واقع‌گرایی حقیقی ناظر به باورهایی است که از دو ویژگی برخوردارند: یکی ارزش شناختاری و دیگری ارزش عملی. یعنی از طرفی صادق و مطابق با واقع عینی بوده، توصیفی درست و با جزئیات دقیق از جهان در بر دارند؛ دو دیگر اینکه کاربرد عملی مفیدی داشته، ارزش آنها صرفاً نظری نیست.

(۲) واقع‌گرایی عملی ناظر به باورهایی است که هرچند تهی از ارزش

صدق معرفت شناختی‌اند، اما کارکردهای مفیدی دارند. نگاه ویلسون به دین این گونه است و در این زمینه می‌گوید: «بسیاری از باورهای دینی در توصیف دقیق و جزء به جزء دنیای واقعی کاذب‌اند. این، ما را بر آن می‌دارد تا دو گونه واقع‌گرایی را از یکدیگر جدا کنیم: یکی واقع‌گرایی حقیقی بر اساس تطابقات جزء به جزء و دیگری واقع‌گرایی عملی بر اساس تطابق رفتاری...» (Wilson, 2003, p.228).

به باور ویلسون انسان‌ها گزاره‌های دارای کارکرد مفید از جمله باورهای دینی را بدون پی‌جویی اثبات آنها تأیید می‌کنند و آنجایی که منفعت دین‌داری بر هزینه‌های آن پیشی گیرد، انتخاب طبیعی از آن حمایت خواهد کرد. در نتیجه انسان از اثرات تکاملی باورهای دینی بی‌نیاز نیست، چه آنها صادق باشند یا کاذب (Wilson, 2003, p.41)؛ بلکه چه‌بسا یک نظام دین‌داری پنداری و موهومی بیش از مجموعه باورهای حقیقی انگیزاننده و حرکت‌زا باشد (Wilson, 2003, p.99). وی در تعریض به نگره دین‌ستیزانه سردمداران الحاد جدید همچون د/و کینز می‌نویسد: «در موارد زیادی دین به‌مثابه نوعی حماقت و نابخردی صورت‌پردازی می‌شود؛ حال آنکه مشاهده‌گر خود از بی‌خردی رنجور است» (Wilson, 2003, p.217).

ویلسون همچون دیگر تکاملیان دگرخواهی و فداکاری برای گروه را به خودخواهی تحویل می‌برد. وی در پاسخ به این پرسش که چرا شخص باید برای گروه فداکاری کرده، بقای خود و نسل خویش را به مخاطره افکند، بر آن می‌شود که چنین هزینه‌هایی در پرتو سودمندی برای گروه و صیانت از بقای آن، تضمین‌کننده بقا و تولید مثل فرد نیز هست (Wilson, 2003, pp.13-15).

اکنون مسئله این است که دیدگاه ویلسون به‌طور خاص و تا حدودی نظریه‌های تکاملی به‌طور عام تا چه اندازه در تبیین دین موفق بوده‌اند و آیا قادر به ارائه تبیینی معتبر و جامع از دین هستند یا نه؟ درباره پیشینه تحقیق گفتنی است دیدگاه ویلسون با نقدهایی از منظر علمی، به‌ویژه از سوی دیگر

تبیین گران تکاملی دین صورت روبه‌ر شده که بحث و گفت‌وگو درمورد آنها با اهداف مقاله حاضر تناسب چندانی ندارد. در نگاشته‌های فارسی محسن جمالی مهر (جمالی مهر و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۵۱-۷۳) مقاله‌ای نوشته که عمدتاً بر نقص شواهد سازشی دیدگاه ویلسون تکیه دارد و چندان به ابعاد مختلف مسئله اهتمام ندارد. مقاله دیگری نیز از هاله عبداللهی راد (عبداللهی راد، ۱۴۰۰، ص ۲۴۷-۲۶۸) منتشر شده که در آن بر نقد کارکردگرایی نگره تکاملی در شکل‌گیری معرفت دینی در یک دین‌دار باورمند پرداخته شده و بر این تأکید شده که نباید از نقش سایر مؤلفه‌های معرفتی-دینی، عقلی و احساسی غفلت کرد. وجه تمایز مقاله پیش رو بر دو اثر یادشده نگاه جامع و چندوجهی به مسئله است.

۳. نقد

در آغاز سخن گفتنی است دیدگاه ویلسون از این جهت که رویکرد مثبتی به دین داشته و ضمن اشتراک در بنیاد تکاملی، رویکرد دین‌ستیزانه الحاد جدید را به چالش می‌کشد، درخور اهمیت است. کمترین ثمره رویکرد فوق و مواضع مشابه آن این است که تكثر و چندصدایی نئوداروینیست‌ها در این زمینه را به نمایش گذاشته، نشان می‌دهد جریان الحاد جدید نمی‌تواند خود را سخنگوی انحصاری علم یا تکامل‌گرایی نوین تلقی کرده، در پرتو آن دین را خرافه و تدین را نابخردانگی بخواند؛ درعین حال در این باره اشکالات چندی قابل طرح است از جمله:

۱. **درنگ در صلاحیت تبیینی:** اگرچه مطالعات علمی دین فی‌نفسه می‌تواند حرکتی مفید و ارزشمند در جهت گشودن پاره‌ای زوایای پنهان دین قلمداد شده، نتایج سودمندی به بار آورد، در این زمینه ابتدا باید صلاحیت دانش مرجع، همچنین ظرفیت، میزان اعتبار و توانایی نظریه مورد استناد و برتری آن از نظریه‌های رقیب در مطالعه دین به‌درستی ارزیابی شود. افزون‌بر آن

لازم است روش‌های مناسب و معتبر تحقیق نیز گستره دلالت یافته‌های حاصل از مطالعات انجام‌شده به‌طور دقیق مشخص و از دعاوی و استنتاجات بی‌دلیل و بدون پشتوانه معتبر علمی، تعمیم‌های نابجا، انحصارگرایی‌های نامعتبر، مغالطات و دیگر آسیب‌های رایج در حد امکان خودداری شود. این در حالی است که به نظر می‌رسد صلاحیت نظریه تکامل برای تبیین دین بجد مورد تردید است. این از آن روست که:

الف) تکامل داروینی خود از جهات مختلفی آسیب‌مند است؛ از جمله اینکه شماری استانداردهای یک نظریه علمی همچون قدرت پیش‌بینی را فاقد است و بر اساس آن تنها تحولاتی که در جهان زیست رخ می‌نماید، توجیه می‌شود (ر.ک: شاکرین، ۱۴۰۳، ص ۲۹۷-۳۱۴). بنابراین قرارداد آن به مثابه مبنا و الگوی تبیین دین چندان موجه نمی‌نماید.

ب) در تبیین و توضیح یک پدیده، عامل یا عوامل مورد استناد باید پیوند مستقیم، قوی و غیرقابل چشم‌پوشی با پدیده مورد نظر داشته باشند. بدین‌روی جیمز جونز در کتاب «آیا علم می‌تواند دین را تبیین کند؟» (Can The Cognitive Science Debate? explain Religion Science) در عین استقبال از مطالعات علمی دین بر محدودیت‌ها و نارسایی‌های علمی، به‌ویژه نگره تکاملی انگشت نهاده و اظهار می‌دارد آیا داده‌های علمی مانند پاره‌ای همبسته‌های شناختی و روانی دین از چنان قوت و رابطه مستقیمی برخوردارند که لازم باشد برای به‌دست‌آوردن تبیینی کامل از باورها و رفتارهای دینی به نظریه‌ای چون تکامل توسل جوییم که تنها درباره ژنوتیپ‌ها کار می‌کند؟ (See: Jones, 2016, p.138).

ج) جونز دین‌داران را محق می‌داند که با توجه به محدودیت‌ها و ناتمامیت نگرش فیزیکالیستی محض و روش‌شناسی ضیق و تُنک‌مایه پوزیتیویستی، تمامیت‌خواهی و تعمیم‌های افراطی از نظریه داروین را در این زمینه به چالش بکشاند (See: Jones, 2016, pp.138 & 190-191). به

بیان دیگر تبیین به طور ضمنی مدعی کمال و حصر و در معرض مغالطاتی چون مغالطه «تقلیل» (Nothing-But Fallacy) یا مغالطه کنه و وجه می باشد. گویی مراد از یک نظریه تبیینی این است که آنچه در خاستگاه و چرایی پدیده مورد نظر گفتنی است، در عامل یادشده خلاصه می شود یا عامل یادشده از چنان تأثیر قوی و مستقیمی برخوردار است که ضرورتاً در تبیین پدیده مورد نظر باید لحاظ شده و عوامل احتمالی دیگر نسبت به آن چندان درخور توجه نیستند.

د) مهم ترین اصل مورد استناد در تبیین تکاملی دین، اصل انتخاب طبیعی است. این در حالی است که در رابطه با گستره و چگونگی کارکرد انتخاب طبیعی هیچ وفاقی در میان دانشمندان تکامل گرا وجود ندارد (ر.ک: شاکرین، ۱۴۰۳، ص ۳۶۰-۳۶۵) و شماری از آنان توان تبیین گری انتخاب طبیعی در جهان زیست را بسیار محدود و در موارد بسیاری نارسا و فاقد وجاهت علمی می دانند (ر.ک: دنتون، ۱۳۹۹، صص ۷، ۹۸-۹۹، ۱۱۴، ۱۲۱-۱۲۲ و ۱۹۸/ مایر، بی تا، ص ۲۲۴-۲۲۸)، چه رسد که آن را به امور انسانی تسری داده، بخواهیم امر پیچیده و چندجانبه ای چون دین را از دریچه تنگ آن نظاره و با آن تبیین کنیم.

۲. **ابهام در سازگاری تکاملی دین:** شماری از صاحب نظران ابهاماتی را در رابطه با سازگاری تکاملی مطرح کرده اند. یکم اینکه «سازگاری» هنوز مفهومی مبهم در نظریه تکامل و در فلسفه زیست شناسی است (Schloss, ۲۰۰۹, p. ۱۴). دو دیگر اینکه تعیین مصادیق سازگاری در زیست شناسی، حتی در صفتی ساده گاه بسیار دشوار و چالش آفرین است؛ چه رسد در باب پدیده ای پیچیده و ذوجوانب چون دین که در شرایط متنوع اجتماعی و محیطی، با صفات و ویژگی های بسیار مختلف و ظهورات متنوعی وجود دارد (ر.ک: بیابانکی، ۱۳۹۸، ص ۱۹۸).

شلوس بر آن است که چه بسا بتوان گفت دین مولد رفتارهای سازگارانهای

است که بقا و افزایش تولید مثل را در پی دارد؛ اما چگونه می‌توان از سازگاری خود دین سخن گفت و چه‌سان می‌توان این سازگاری را محاسبه کرد؟ آیا باید تعداد دین‌های سازگار، ناسازگار و کژسازگار (maladaptive) را برشمرد، سپس براساس اکثریت، به سازگاری یا ناسازگاری دین رای داد یا باید شمار طرفداران یک دین و میزان سازگاری یا ناسازگاری زیستی آنان را ملاک سازگاری انگاشت؟ آیا چگونگی تأثیر دین بر زندگی پیروان و لذت و آرامشی که برای ایشان فراهم می‌آورد، ملاک است (Schloss, 2009, p.16) یا باید نفوذ یک‌پارچه یک دین در پهنه تاریخ را معیار قرار داد؟

از دیگر ابهاماتی که به‌ویژه در روان‌شناسی تکاملی بر آن تأکید می‌شود، عدم‌تعیّن در محیط سازگاری یعنی محیط یا شرایطی است که در آن سازگاری‌های روانی انسان و پدیده‌های شناختی چون دین شکل گرفته و تکامل یافته‌اند. تعریف دقیق چنین محیطی بسیار دشوار است. محیط تکاملی به چه زمان یا شرایطی اشاره دارد؟ به هزاران سال، ده‌ها یا صدها هزار سال پیش؟ نیز اینکه چه ویژگی‌هایی را در این محیط باید در نظر گرفت؟ این عدم‌تعیّن و ناشفافیت در تعریف محیط سازگاری، تبیین و تفسیر یافته‌ها را دشوار و مشمول خطاهایی کنترل‌ناپذیر می‌کند.

۳. دوری از بی‌طرفی علمی: از جمله شرایط تبیین علمی این است که از خلط و امتزاج حاصل از مطالعات و داده‌های علمی با پیش‌فرض‌های زاید غیرعلمی دخیل در نتیجه‌گیری‌ها اجتناب و بی‌طرفی علمی به دقت رعایت شود؛ همچنین اگر داده‌های علمی با انضمام پاره‌ای از مقبولات متافیزیکی و ... نتیجه‌ای را در پی می‌آورند، این مسئله به‌درستی مشخص شده و در انتساب نتیجه حاصله به مقبولات و داده‌های پیشین دقت لازم صورت پذیرد. از دیگر سو تبیین‌های تکاملی دین عمدتاً مبتنی بر برخی مبانی و پیش‌انگاره‌های هستی‌شناختی، انسان‌شناختی، ارزش‌شناختی، معرفت‌شناختی و روش‌شناختی است که مهم‌ترین آنها را می‌توان طبیعت‌گرایی و فیزیکالیسم همه‌جانبه

به‌شمار آورد. این مسئله قضاوت پیشینی درباره باورهای پایه دینی و خاستگاه دین به‌همراه داشته، بی‌طرفی علمی را خنثی می‌کند. بدین‌روی همه تکامل‌گرایان طبیعت‌گرا چون ویلسون، داوکینز، هریس و ... به‌طورپیشینی دین را پدیده‌ای تماماً طبیعی و زمینی می‌دانند که به تعبیر دنت هیچ بنیاد آسمانی برای آن متصور و قابل اثبات نیست (Dennett, 2006, p.25). در جهان‌بینی مادی و طبیعت‌گرا خدایی نیست تا دین منشأ الهی و حقیقتی حکمت‌بنیان و آسمانی داشته باشد و ناگزیر باید برای آن خاستگاهی دیگر در نظر گرفت. بنابراین پیش از آنکه این‌گونه تبیین‌ها به نظریه تکامل منسوب باشند، زائیده طبیعت‌گرایی‌اند؛ ضمن اینکه خود نظریه تکامل نیز در این نظریه‌ها با خوانشی طبیعت‌گرایانه تعبیر و تفسیر شده و قرائتی مبتنی بر فلسفه مادی و آمیخته با آن است.

به بیان دیگر صرف تبیین تکاملی دین به هر شکل آن تنها بیانگر فرایندی طبیعی برای چگونگی پیدایش و پایایی دین با تکیه بر اصل انتخاب طبیعی ناهشیار است. چنین تبیینی بر فرض صحت، منطقاً دلالتی بر نفی بنیادهای فراطبیعی دین یا نفی بنیان‌های عقلانی و ارزش معرفتی عقاید دینی ندارد. این یعنی تبیین طبیعی تبیینی فی‌الجمله، ضمنی و توصیفی فرایندی و غیرنهایی است. این‌گونه تبیین‌ها با تبیین‌های عقلانی و غایی که در سطحی برتر چرایی دین را توضیح می‌دهند، مانعة‌الجمع نیستند. درنتیجه منطقاً می‌توان انگاشت که برای مثال خداوند متعال فرایند دین‌گرایی بشر را از رهگذر اصل انتخاب طبیعی رقم زده یا از جهاتی با آن هماهنگ کرده باشد، اما همه چیز را به آن محدود نکرده؛ چه بسا زمینه‌های دیگری نیز برای آن ترتیب داده یا غایات دیگری فراتر از افق دید نگره تکاملی بر آن استوار کرده باشد. درنتیجه اگر مراد از تبیین تکاملی نفی بنیاد فطری، عقلانی، آسمانی و غایات فرااین‌جهانی دین باشد، از دلالت بر این جهت ناتوان است. اما اگر مقصود صرف توضیح وجهی از فرایند تکاملی دین‌داری، بدون تعریض

به بنیان‌های عقلانی باورهای دینی و غایت فرجامین آن باشد، با نگرش توحیدی هماهنگ است.

چه‌بسا گفته شود اساساً تبیین علمی مبتنی بر طبیعت‌گرایی است و چنین چیزی نمی‌تواند به مثابه خدشه‌ای بر تبیین‌های تکاملی موجود قلمداد شود. پاسخ این است که تبیین طبیعی به مثابه روش و ارائه تبیین تقریبی یک مسئله است و طبیعت‌گرایی - آن هم از نوع هستی‌شناختی آن - مسئله‌ای دیگر است. کار علم تبیین طبیعی است و از این جهت قضاوتی نفیاً و اثباتاً درباره عوامل فراطبیعی ندارد؛ اما طبیعت‌گرایی - آن هم از نوع هستی‌شناختی آن - موضعی متافیزیکی است که در مرتبه پیشاتجربی و بدون ابتنابر تحقیق علمی عوامل فراطبیعی را انکار می‌کند؛ ولی متأسفانه در مواردی این انکار را در لفاف تبیین علمی اظهار کرده و چنین وانمود می‌کند که حاصل تحقیقات علمی است.

۵. تعارض با ارتکاز و مقاصد دین‌داران: تبیین‌های تکاملی حتی در مثل تبیین ویلسون که نگاه مثبتی به دین دارد، عموماً تلقی بسیار محدود و ناقصی از دین را به نمایش می‌گذارند. نگره تکاملی از اساس یک نظریه تکارزشی مضاعف است. توضیح اینکه اولاً این نگره نگاهی صرفاً کارکردگرایانه دارد و برای دیگر ارزش‌های یک پدیده، مانند ارزش عقلانی و معرفتی اصالتی قائل نیست. ثانیاً در نگره کارکردی خود نیز محصور در ارزش بقایی است و بهای مناسب و درخور توجهی برای کارکردهای دیگر قائل نیست؛ برای مثال براساس نگاه ویلسون هدف از باورهای پایه دینی مانند وجود خدا یا زندگی پس از مرگ رسیدن به آن دسته اهداف مشترک اجتماعی است که به گسترش و تداوم حیات گروه‌های دینی می‌انجامد؛ لیکن شماری از دانشوران انتقاد می‌کنند که چرا باورهای دینی برخلاف بسیاری از باورهای ما، باید برای هدف و کارکرد خاص و معینی مورد اعتقاد باشند؟ آیا این باور که «ما در ایران زندگی می‌کنیم» یا «مجموع عدد ۳ و ۴ می‌شود ۷» برای هدفی مورد اعتقاد ماست؟ (بیابانکی، ۱۳۹۸، ص ۲۰۰). بدین‌روی جاستین بَرت

(Barrett, Justin L) بر این مسئله انگشت نهاده که اعتقاد عموم خدا باوران به خدا و دیگر عقاید دینی مبتنی بر این نیست که چنین باورهایی در طول تاریخ تکاملی دارای مزیت بقایی بوده‌اند. آنان در توجیه عقاید خود به چنین مطالبی تمسک نمی‌جویند و با حذف آن نیز آسیبی به باورهایشان نخواهد رسید (Barrett, 2007, p.62).

پلانتینگا نیز بر آن است عقاید دینی همچون بسیاری از دیگر باورهای ما باورهای هستند که انسان‌ها برای رسیدن به این یا آن هدف کارکردی خاص و محدود بدان‌ها متعهد نشده (Plantinga, 2011, p.146) و تلقی امثال ویلسون از این گونه باورها یک‌سویه و ناقص است. این مسئله در رابطه با بسیاری از اعمال و مناسک دینی نیز صادق است و دین داران به‌طور معمول عبادت‌هایی چون نماز، روزه و ... را برای سعادت اخروی یا از روی عشق و محبت خداوند انجام می‌دهند.

چه‌بسا گفته شود مراد از تبیین اجتماعی این نیست که انسان‌ها در عقاید و مناسک دینی خود آگاهانه، عامدانه و هدف‌مندانه غایات گروهی و اجتماعی را برمی‌گزینند؛ بلکه فارغ از نیات اشخاص چنین کارکردهایی مترتب بر باورها و رفتارهای دینی بوده و پیدایی و پایایی دین علی‌الاصول مبتنی بر همین کارکردهاست.

پاسخ این است که حتی اگر کارکرد بقایی دین در سطح گروه را بپذیریم، لیکن بر اساس کدامین منطق و دلیل معتبر علمی می‌توان باورها و رفتارهای آگاهانه و قصدمندانه انسان‌ها را از جهات عقلانی و آنچه مقصود عاملان آن است، گسست و سپس به استناد عامل ناهشیاری چون انتخاب طبیعی، آن را صرفاً در تنگنای کارکرد بقایی و پایایی گروهی توضیح داد؟ درواقع تبیین نباید با ارتکاز دین داران، منطق آنها و اهداف آشکار و مصرح دین داران از دین‌داری و ابعاد و زوایای مختلف دین ناسازگار یا نسبت به آنها نارسا باشد. بنابراین هرچند بتوان برای برخی عقاید و رفتارهای دینی با وسایطی

کارکرد بقایی نیز تشخیص داد؛ اما مشکل اصلی در تبیین تکاملی ویلسون حصر کارکرد بقایی آن هم در سطح گروه است. به بیان دیگر در نگاه علمی و کارکردگرایانه نیز دین‌شناسی ویلسون از تقلیل‌گرایی افزون‌تری آسیب‌مند است. او دین را به صرف کارکرد اجتماعی آن در جهت سودرسانی به انسجام گروه تقلیل داده و از وجوه دیگری چون انگیزش و تفسیر تجربه‌های دینی همچنین وجوه پدیدارشناختی، وجودی و متافیزیکی این تجربه‌ها چشم پوشیده است. ویلسون تفاوت‌های کیفی در چگونگی تجربه معنا، تعالی و رسالت اخلاقی در میان دین‌داران را فرومی‌گذارد. افزون‌براین او از کارکردهای غیرانطباقی دین مانند سنن، آداب و رموزی که لزوماً انگیزاننده تعاون و انسجام گروهی نیستند، غفلت ورزیده یا دست کم آنها را کم‌اهمیت و غیراساسی انگاشته است.

۶. مغالطه تقلیل یا جز این نیست: در مطالعات دین‌پژوهانه لازم است بین چند امر از جمله موارد پیش رو تفکیک قائل شد: (۱) حقایق دینی و به تعبیری متعلق باورهای دینی مانند خدا، فرشتگان، سرای آخرت و...؛ (۲) حقیقت فی‌نفسه دین که در شرایع آسمانی دین مُنزل خوانده شده و مهم‌ترین تجلی‌گاه آن کتاب آسمانی است؛ (۳) معرفت دینی؛ (۴) دین‌ورزی، یعنی گرایش دینی و آنچه زیست‌متدینانه یا وجه دینی حیات انسان‌ها قلمداد می‌شود؛ (۵) تجربه‌های دینی.

مطالعات علمی دین عمدتاً ناظر به وجه چهارم و پنجم می‌باشد. این‌گونه مطالعات می‌تواند برخی زمینه‌ها و وجوه دین‌داری مانند چگونگی شکل‌گیری مفاهیم، باورها و تجربه‌های دینی در ساختار شناختی انسان را بررسی کرده (ر.ک: زاهدی، حق‌شناس، ۱۳۹۲، ص ۱۴۵-۱۶۲)، همبسته‌های روان‌شناختی، عصب‌شناختی یا پیوند احتمالی آنها با عوامل بیرونی همچون زمینه‌های فرهنگی و تربیتی را توضیح دهد. درعین حال علم‌بسندگی یا اتکای انحصاری به تحقیقات تجربی و فرونهادن وجوه فراتجربی آن در معرض

ابتلا به اشکالات چندی است؛ از قبیل تقلیل گرایی یعنی فروکاستن دین به امری صرفاً طبیعی و انصراف نظر از وجه فراطبیعی آن؛ محدودکردن نگرش به سویه‌ای از دین مانند تدین و نادیده گرفتن اصل حقیقت دین؛ چشم‌پوشی از ابعاد مختلف دین؛ قضاوت‌های ناسنجیده و نادرست در باب حقایق و متعلق باورهای دینی همچون خدا و...؛ چشم‌پوشیدن بر تفاوت‌های اساسی ادیان موجود و عدم تفکیک بین دین حق و باطل و ابتلا به اشکال‌ها و مغالطه‌هایی که پیش‌تر گذشت.

۷. ناتوانی از تمایز دین و غیر دین: از دیگر نارسایی‌های تبیین‌های تکاملی دین، از جمله دیدگاه ویلسون، ناتوانی در توضیح چگونگی پدیدآیی و پایایی باورهای دینی شامل محتوا و درونمایه‌های خاص و تمایز آن از گروه‌های سکولار، گسسته از دین و تهی از باورها، رفتارها و ارزش‌های غیردینی است. بر فرض تبیین ویلسون مبنی بر مزیت بقایی دین برای گروه درست باشد، لیکن تفاوت یک گروه دینی و ایدئولوژی‌های سیاسی و اجتماعی یا شکل‌های غیردینی مانند یک گروه مارکسیستی و... در چیست؟ از منظر یادشده مارکسیسم و شماری از دیگر ایدئولوژی‌ها و گروه‌های اجتماعی نیز همان کاری را می‌توانند انجام دهند که دین انجام می‌دهد؛ یعنی حس فداکاری، تعاون، همبستگی و انسجام گروهی را تقویت می‌کنند (ر.ک: بیابانکی، ۱۳۹۸، ص ۲۰۲-۲۰۳). اسکات اتران بر تمایزناپذیری دین و ایدئولوژی در تبیین‌های سازشی انگشت نهاده و بیان می‌کند که سازش‌باوری نمی‌تواند توضیح دهد که چرا آدمیان در سرسپاری به باورهای دینی استوارترند تا دیدگاه‌های سیاسی، اقتصادی یا علمی‌ای که حتی گاهی اوقات در تبیین نحوه کارکرد اشیاء و جهان، متقاعد کننده‌تر می‌نمایند (Atran, 2002, p.2).

۴. نتیجه‌گیری

چنان‌که از نظر گذشت، ویلسون دین را محصول فرایند تکامل انباشتی

قلمداد کرده و بر آن است تعهدات و فعالیت‌های دینی، گروه را منسجم‌تر می‌کند، زمینه بهتری برای همکاری بین افراد و فداکاری به نفع گروه فراهم می‌آورد و به بقای گروه مدد می‌رساند. در نگاه او بسیاری از باورهای دینی کاذب، اما به لحاظ کارکردی مفیدند. بنابراین کافی است منفعت دین‌داری بر هزینه‌های آن پیشی گیرد تا انتخاب طبیعی از آن حمایت کرده، بقای دین تضمین شود.

اگرچه تبیین تکاملی دین از اساس با مشکلاتی جدی روبه‌روست، درعین حال نگاه سازشی ویلسون بر دیگر نگره‌های تکامل‌گرا از این جهت ترجیح دارد که دین‌داری را امری نابخردانه تلقی نکرده، به نفی و مقابله با دین فتوا نمی‌دهد؛ لیکن ارزش صدق معارف دینی را در تردید فروبرده، در مواردی با آن مخالفت می‌ورزد. این نگره و مبانی آن از جهاتی با نقد و اشکال مواجه است؛ از قبیل اینکه: ۱. تبیین‌های علمی به‌طور کلی قادر به تبیین جامع و همه‌جانبه دین نیستند. آنها تنها می‌توانند به توضیح شماری از همبسته‌های زیستی، روانی و فرهنگی دین‌داری و فرایندهای مرتبط با آنها بپردازند، ولی قادر به توضیح عوامل و وجوه فراطبیعی دین بر فرض وجود و قضاوت درباره بود و نبودشان نیستند. ۲. اصل انتخاب طبیعی و نگاه تک‌ارزشی نظریه تکامل داروینی، محدودیت‌های بسیاری را تحمیل کرده، تبیین امر چندجانبه‌ای چون دین از دریچه تنگ آن فاقد وجاهت لازم است. ۳. سازگاری تکاملی یعنی هسته مرکزی دیدگاه ویلسون، مفهومی چالش‌آفرین است و گاهی تعیین مصادیق آن در صفاتی ساده بسیار دشوار می‌نماید؛ چه رسد در امر پیچیده و ذوجوانبی چون دین. ۴. تولید رفتارهای سازگاران و موجب بقا توسط دین یک چیز است و سازگاری در باب خود دین مسئله‌ای دیگر. ۵. تبیین‌های تکاملی دین عمدتاً مبتنی بر برخی مبانی و پیش‌انگاره‌های متافیزیکی است که قضاوتی پیشینی درباره باورهای پایه دینی و خاستگاه دین به همراه داشته، از بی‌طرفی علمی تهی‌اند، مگر اینکه

هیچ گونه قضاوتی نفیاً و اثباتاً درباره عوامل فراطبیعی نداشته، توضیحات علمی را پس از رعایت استانداردهای لازم، به مثابه همبسته‌های طبیعی مسئله توضیح دهند. ۶. تبیین‌های تکاملی از جمله بیان ویلسون تلقی بسیار محدود و ناقصی از دین را به نمایش می‌گذارند و با وجوه پدیدارشناختی و عقلانی دین، ارتکاز و مقاصد دین‌داران و ... همخوانی ندارد. ۷. این نگره‌ها دین را به تدبیر و تجربه‌های دینی فرومی‌کاهند و در مواردی با حقیقت دین و حقایق دینی که از دسترس علم بیرون است، خلط کرده، گرفتار کاستی‌ها و مغالطات گوناگونی در این زمینه می‌شوند. ۸. نظریه ویلسون ناتوان از توضیح و تمایز دقیق بین دین و گروه‌های دینی با ایدئولوژی‌های سیاسی و اجتماعی و تشکلهای سکولاری چون گروه‌های مارکسیستی و امثال آن است.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ گونه حامی مالی ندارد.

سهم نویسنده در پژوهش

نویسنده مسئولیت کامل طراحی، اجرا، نگارش و تأیید نهایی مقاله را بر عهده داشته است.

تضاد منافع

نویسنده اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارد.

منابع

- بیابانکی، سیدمهدی (۱۳۹۸). تحلیلی انتقادی از نظریه‌های تکاملی در خصوص شیوع باورهای دینی. *فلسفه و کلام/اسلامی*، ۵۲(۲)، پاییز و زمستان، ۱۸۹-۲۰۶.
- جمالی مهر، محسن، و دیگران (۱۳۹۸). تبیین تکاملی دین: مروری بر آرای دیوید اسلوان ویلسون. *پژوهش‌های علم و دین*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات علم و دین، (دوفصلنامه علمی)، ۱۰(۲)، پاییز و زمستان، ۵۱-۷۳.
- داروین، چارلز (۱۳۸۰). *منشأ انواع*. ترجمه نورالدین فرهیخته، تهران: نشر زرین.

دنتون، مایکل (۱۳۹۹). تکامل نظریه‌ای همچنان در بحران. تهران: پارسیک.

زاهدی، محمدصادق، و حق‌شناس، روح‌الله (۱۳۹۲). بررسی رویکرد علوم شناختی در مطالعه دین. پژوهشنامه فلسفه دین (نامه حکمت)، ۱۱ (۲۲)، پاییز و زمستان، ۱۴۵-۱۶۲.

شاکرین، حمیدرضا (۱۴۰۳). الحاد جدید: بررسی و نقد در فیزیک و زیست‌شناسی معاصر. چ ۶، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

عبداللهی راد، هاله (۱۴۰۰). "رویکرد زیستی تکاملی در مواجهه با ادیان: بررسی دیدگاه دیوید ویلسون. فلسفه دین، ۱۹ (۳۷)، بهار و تابستان، ۲۴۷-۲۶۸.

مایر، ارنست (بی‌تا). تکامل چیست. ترجمه س‌ل‌امت رنجبر، بی‌جا: انتشارات خاوران فرانسه و فروغ آلمان.

Atran, Scotte (2002). *In Gods We Trust*. Oxford: Oxford University Press.

Barrett, Justin L. (2007). Is the Spell Really Broken? Bio-Psychological Explanations of Religion and Theistic Belief. *Theology and Science*, 5(1), 57-72.

DENNETT, DANIEL C. (2006). *BREAKING THE SPELL: RELIGION AS A NATURAL PHENOMENON*. Penguin Books Ltd, USA.

Jones, James W. (2016). *Can Science explain Religion? The Cognitive Science Debate*. Oxford University Press.

Plantinga, Alvin (2011). *Where the Conflict Really Lies: Science, Religion and Naturalism*. New York: Oxford University Press.

Schloss, Jeffrey (2009) Introduction: Evolutionary Theories of Religion: Science Unfettered or Naturalism Run Wild?. In *THE BELIEVING PRIMATE: scientific, philosophical, and theological reflections on the origin of religion*, ed. by J. Schloss & M. Murray, New York: Oxford University Press.

Thurrow, J. C. (2011). Does cognitive science show belief in God to be irrational? The epistemic consequences of the cognitive science of religion. *International Journal for Philosophy of Religion*, available at <http://link.springer.com/article/10.1007/s11153-011-9300-y>.

Wilson, David Sloan (2003). *Darwin's Cathedral: Evolution, Religion, and the Nature of Society*. Chicago: University of Chicago Press.

Wilson, David Sloan & Green, W. S. (2012). Evolutionary Religious Studies (ERS): A Beginner's Guide. In E. Slingerland & M. Collard (Eds.), *Creating Consilience: Integrating the Sciences and the Humanities*, Copyright © 2012 by Oxford University Press, Inc. pp. 225-242.

References

Biyabanaki, Seyyed Mehdi (2019). A Critical Analysis of Evolutionary Theories Regarding the Spread of Religious Beliefs. *Islamic Philosophy and Theology*, 52, Autumn and Winter, 189-206. (In Persian)

- Jamali Mehr, Mohsen et al. (2019). Evolutionary Explanation of Religion: A Review of David Sloan Wilson's Views. *Science and Religion Research, Institute for the Humanities and Studies of Science and Religion (Bi-Quarterly Journal)*, 10(2), Autumn and Winter, (In Persian)
- Darwin, Charles (2001). *The Origin of Species*. translated by Nooruddin Farhikhte, Tehran Zarrin Press. In Persian.
- Denton, Michael (2019). *Theoretical Evolution Still in Crisis*. Tehran: Parsik. (In Persian)
- Zahedi, Mohammad Sadeq, & Haghshenas, Ruhollah (2013). A Study of the Cognitive Science Approach to the Study of Religion. *Journal of Philosophy of Religion (Nameh-e-Hekmat)*, 11(2), 22nd Consecutive Issue, Fall and Winter, 145-162. (In Persian)
- Shakrin, Hamid Reza (2014). *New Atheism: A Review and Critique of Contemporary Physics and Biology*. Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute, 6th Edition. (In Persian)
- Abdollahi Rad, Haleh (1400). The Biological Evolutionary Approach in Confronting Religions: A Study of David Wilson's Viewpoint. *Philosophy of Religion*, 19(1), 37th issue, Spring and Summer, 247-268. (In Persian)
- Mayr, Ernst (no date). *What is Evolution? Translated by Samet Ranjbar*. no place: Khavaran Publications, France and Forough, Germany. (In Persian)

